

TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİNDE KENT KISITLI TARİHSELLİK ANLAYIŞI ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

*Mehmet KARAKAŞ**

ÖZET

Günümüzün en önemli gelişmelerinden biri olan kent ve kentleşme, insanın gelişimini etkileyen en önemli etkenlerden biridir. Bu önemine rağmen kent ve kentsel yaşam, kent kuramcılarının büyük çoğunluğu tarafından sınırlı ve belirli gelişmelerle açıklanmıştır. Bu çalışmada, kentin ortaya çıkış ve yaygınlaşması açıklamalarındaki “kısıtlı tarihsellik” anlayışı üzerine eleştirel bir yaklaşım getirmeye çalıştım. Getirdiğim eleştiri çerçevesinde kenti ve kentsel yaşamı bütüncül tarihsellik bağlamında açıklamayı amaçladım. Bunu yaparken bütüncül tarihsellik bakış açısıyla Neolitik gelişmeleri, Ortaçağ kent açıklamalarını, İslam Ortaçağındaki kentsel değişimi ve son olarak da Sanayi kenti açıklamalarını değerlendirdim.

Anahtar Kelimeler: Kent, Kısıtlı Tarihsellik, Bütüncül Tarihsellik, Kentsel Değişim.

ABSTRACT

Urban and urbanization as today's important facts, are one of the major factor in human development. In spite of this importance city and urbanized life are tried to explain in limited and certain ways by the theorists. In this paper, I try to submit a critical approach to “restricted historical conceptualization” takes place in urbanization theories. Through this approach I aimed to explain urban and urbanized life in its whole historical context. By holist historical view, the neolithic developments, mediavel and Islamic mediavel changes and finally, industrial city and related explanations are evaluated.

Key Words: Urban, Restricted Historical, Holist Historical, Urbanized Change.

Kent Sosyolojisinden bahsedilmesini mümkün ve gerekli kılan en önemli özellik, kent olgusunun *tarihsel* ve *toplumsal* bir değer taşımasıdır. Dolayısıyla kentin en önemli özelliğinin tahlil edilmesi, kenti meydana getiren toplumsal ilişkileri, tarihi bir bakış açısı içinde ele almayı gerekli kılmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edb. Fak., Sosyoloji Bölümü.

Söz konusu gereklilikten hareketle bu çalışmada kenti, tarihsel bağlamın toplumsal ilişkileri kapsamında anlamayı ve açıklamayı planladım. Bunu yaparken de varolan açıklamaları tekrar etmenin ötesinde; insanlığın tarihsel ve toplumsal devrelerini dikkate alarak kentin yakın geçmişteki ve günümüzdeki biçimlerini anlamada farklı bir yaklaşım getirmeyi amaçladım.

Dünyanın farklı uygarlık alanlarında ortaya çıkan kentsel yaşam, tarihsel ve toplumsal koşullar açısından genel bir birim oluşturmaya rağmen, farklılıkları ve özgünlükleri de barındıran bir yapıyı ifade etmektedir. Bunu, söz konusu yaşam birimlerine verilen ve değişik anlamlara gelen isimlendirmelerde de görmek mümkündür. Bu doğrultuda kent, uygarlık anlamında, Yunanca’da *polis*, Fransızca’da *cite*, Arapça’da *medine*; Almanya ve Saksonya’dan İskandinavya’ya kale ya da oturma alanı anlamında *burgh* ya da *borough*; Latince’de ise yurttaşlık anlamında *urbs* ve *civitas*;¹ kelimeleriyle isimlendirilmiştir.

Toplumsal ilişkilere göre tanımlanmış kent yaşam birimleri, *Kevin Lynch*’in ifade ettiği gibi, “netlik kazanmış bir kentte bölgeleri, belirli sokakları ya da belirli işaretleri kolaylıkla tanınabilen veya kolaylıkla kapsayıcı bir modele girebilecek biçimde ayırt edilebilen bir yapılanma”² olarak tarihsel anlamlar kazanmıştır. Dolayısıyla kent, *sosyolojiden ekonomiye, mimariden arkeolojiye, antropolojiden etnografiye, coğrafyadan tarihe* birçok disiplinin ortak konusu olmuştur. Her disiplin kendisini ilgilendiren yönleriyle kenti anlamaya ve tanımlamaya çalışmıştır. Ancak sosyolojinin kente olan ilgisi diğer disiplinlere göre daha farklı ve yoğun olmuştur. Çünkü kent, bütün farklı kültürlerde ve tarihsel dönemlerde, toplumsal yaşamın çok önemli bir boyutunu oluşturmaktadır.

Bu özelliği kentin, sosyolojinin temel konularından biri olmasını sağlamıştır. Bunu da sosyolojinin büyük ustalarından itibaren günümüzün çağdaş anlayışlarının kenti tanımlanması ve çözümlenmesi gereken bir olgu olarak değerlendirmelerinde görmek mümkündür. Bu anlamda kent, *K. Marx*’tan *M. Weber*’e; *E. Durkheim*’den *G Simmel*’e; *Chicago Okulu*’nun temsilcilerinden kendini *post modern* olarak tanımlayan birçok düşünürün ilgi alanında yer bulmuştur. Kent sosyolojisi de bu çerçevede sosyolojinin önemli bir özel alanı haline gelmiştir. Giddens’in ifadesiyle “Kent sosyolojisi, diğerleri gibi sosyolojinin yalnızca bir dalı olmaktan daha fazla bir şeydir. Genel sosyolojik ilginin en önemli sorunlarından bazılarının tam

¹ Leonardo Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, (Çev. Nur Nirven), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 19; ve R. J. Holton, *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, (Çev. Ruşen Keleş), İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 13, 19 .

² Kevin Lynch, *The Image of the City*, Mass.: MIT Press, Cambridge, 1960, s. 2-3.

kalbinde yer alır.”³ Diğer bazı disiplinlerle birlikte sosyolojinin temel ilgi alanlarından biri olan kent, farklı biçimlerde tanımlanmıştır.

Sürekli değişim gösterme ve etkilenme potansiyelini taşıyan insan topluluğunun bulunduğu yerleşim birimlerini, belli bir tanımlamayla sınırlamak oldukça zordur; aynı zamanda uygun bir yaklaşım da değildir. Değişen ortamın iki olgusundan biri olan ve kesin çizgilerle ayrıştırılmayan “kır”, “kent”in kavramsallaştırılmasında önemli bir ölçü olmuştur.

Kent tanımlarının ortak noktalarını incelediğimizde büyük çoğunluğunun teknolojik gelişmelerin ve hizmetlerin kentte yoğunlaştığında hemfikir olduklarını görürüz. Bunun yanında kentin, üretimin denetlendiği ve örgütlendiği, nüfusunun yoğun olduğu, bağımlılıkların azaldığı, bütünleşmenin arttığı, ticaretin örgütlendiği, gelişme ve uygarlıkla birlikte anılan bir yaşam birimi olduğunun altı da çizilmektedir.

Başlangıçtan Günümüze Kentin Tarihselliği

Günümüzün en önemli gelişmelerinden biri olarak görülen kent ve kentleşme, insanlık tarihinin uzun bir kesitinde; insanın gelişimini etkileyen önemli bir etken olmuştur. Bu önemine rağmen kentsel yaşam, kent kuramcılarının büyük çoğunluğu tarafından sınırlı ve belirli gelişmelerle açıklanmıştır. Diğer bir ifadeyle *kısıtlı tarihsellik* ilişkisi içerisinde kent, belirli bir gelişme çizgisiyle açıklanarak, genel bağlamından kısmen koparılmıştır.

Korkut Tuna'nın çarpıcı bir şekilde belirttiği gibi “kent, günümüzde ve tarihte var olan önem ve yaygınlığına rağmen, bu konudaki açıklamalar belirli dönem ve olaylarla sınırlı tutulmuştur. ...bu yaklaşım, bilimsel kaygıların yanında bazı ideolojik bakışların etkisi ile belli bir toplum ve tarih özelliğinin kaçınılmazlığı olarak anlaşılmaktadır.”⁴ Kısıtlı tarihsellik anlayışı, kentlerin ortaya çıkışını ve yaygınlaşmasını anlamada bize sınırlı bir yol gösterecektir. Bundan dolayı kent ve kentleşmeyi gerektiği gibi anlayabilmek için kentlerin gelişimini kuşkusuz genel bir tarihsellik içerisinde ele alma zorunluluğu vardır. Çünkü kentin uzun bir tarihsel macerası ve mirası vardır.

Orta Çağ Kenti veya Sanayi Kenti olarak isimlendirilen kentsel gelişmeler, kent yaşam biriminde önemli toplumsallıklara yol açmıştır. Ancak, bu gelişmeler kent için bir başlangıç ve tek açıklama biçimi de değildirler. Başka bir ifadeyle Batı Kenti, insanlık tarihinde önemli bir

³ Anthony Giddens, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, (Çev., Ümit Tatlıcan), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s. 151-152

⁴ Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İst. Ün. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 2.

konuma sahiptir. Fakat, aynı öneme sahip dünyanın başka coğrafyalarında da kent yaşamları olmuştur. Bu çerçevede *H. Pirenne* ve *M. Weber'in* kent yaklaşımlarında, Batı dışı toplumlar açısından eleştirilmesi gereken çok önemli yönler mevcuttur. Bunların ileride eleştirel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Çünkü söz edilecek olan bu yaklaşımlar, batının kültür ve uygarlık üstünlüğü iddialarının ideolojik anlamda meşrulaştırılma biçimi olarak işlev görmektedirler. Söz konusu meşrulaştırma biçimi, diğer uygarlık alanlarında ortaya çıkan kentsel durumu anlamayı güçleştiren bir yaklaşım olduğu için, kentleri genel tarihsel gelişimleri içerisinde açıklamamız gerekmektedir. Çünkü kentin anlamı, süreç içerisinde önemli değişimler ve yönlendirmeler olmasına karşın uzun süreli tarihsel gelişiminin bütününde gizlidir.

Tarihin bütünlüğüne rağmen kısıtlı tarihsellik çerçevesinde getirilen evrensel ölçekli açıklamalar ve bilgi sistemleri ile farklı toplumların sorun ve açmazlarına aranılan cevap ve çözümler örtüşmemektedir. Evrenselleştirilmiş belirli özelliklerden kaynaklanan tek bir modele karşılık, farklı tarih ve toplum özelliklerinden kaynaklanan birden fazla toplum ve toplumsal yaşamlar bulunmaktadır.⁵ Bu farklılığı, kentlerin ortaya çıkışından değişik coğrafya ve kültür alanlarına yaygınlaşmasına ve günümüze gelen biçimlerine kadar görmek mümkündür.

Kentlerin Ortaya Çıkışı ya da Neolitik Kentsel Devrim

İnsanlık tarihinin büyük bölümünde insanın sabit bir yaşama ortamı olmadığı. Ancak tarihin ilk dönemleri de dahil insanlar oradan oraya sürüklenen, durup dinlenmez birer gezgin ya da göçmen de değildiler. Başlangıçtan günümüze insanlık tarihi incelendiğinde insanın eylemleri ve edinimlerine bağlı olarak toplumsal ilişkilerinde mekansal bir izleğin olduğu görülmektedir. Mekanla ilintili olarak, yaşanan toplumsallıklarda görülen evrimsel gelişme, aynı zamanda mekanın tarihselliğinin oluşmasını da sağlamıştır. Bu evrimsel gelişme çizgisi üzerinde zaman zaman yaşanan önemli ve köklü değişiklikler tarihin dikkat çekici dönemeçlerini oluşturmuşlardır.

Kır yaşam biçiminin yanında; adına kent denilen yeni bir yaşam biçiminin ortaya çıkışını açıklayan çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla “*artı ürün-hidrolik toplum kuramı, ekonomik kuramlar, askeri kuramlar ve dinsel kuramlar* olarak tanımlanır.”⁶ Bunlar arasında artı ürün-hidrolik toplum kuramı dikkat çekicidir. Bu görüşe göre Cilalı Taş Devri’nde (Neolitik) toprağın işlenmesine imkan veren teknolojik yeniliklerin çiftçiler

⁵ Tuna, a. g. e., s. 3.

⁶ H. Carter, *An Introduction to Urban Historical Geography*, Edward Arnold Press, London, 1983, s. 3.

tarafından kullanılmasının büyük bir yiyecek fazlasına (artı ürün) yol açtığı, bunun da kentin ortaya çıkışına neden olduğu kabul edilir.⁷ Bu açıklama, genel kabul görmüş yaklaşımlardan biridir. Ancak burada tartışılması gereken; kentin ortaya çıkışında artı ürünün kendisi mi yoksa artı ürünün oluşmasını sağlayan mekanizmanın mı etkili olduğudur. Verilere dikkat edilirse ilk kentler verimli ve ekolojik açıdan uygun su boyu ovalarında ortaya çıkmıştır. Bu yörelerde daha önce de yerleşim birimlerinin olduğu varsayılırsa, kentlerin ortaya çıkışında toplumsal örgütlenmeye bağlı olarak artı ürünü sağlayan mekanizmanın etkinliği öne çıkmaktadır. Diğer kuramların yaklaşımlarını belirleyen etmenler -pazar yeri olarak kent, savunma yeri olarak kent ve dinsel ayin yeri olarak kent- ise sözünü ettiğimiz toplumsal örgütlenme, artı ürün ve teknolojik işleyiş mekanizmalarına bağlı olarak kentlerin konumları doğrultusunda ortaya çıkan özelliklerdir. Kentin ortaya çıkışıyla ilgili başlangıçta farklı yaklaşımlar olmamasına rağmen daha sonraları temel argümanlara bağlı olarak farklı açıklama biçimlerinin olduğu da görülmektedir.

Kentlerin ortaya çıkışı üzerine ünlü düşünür Gordon Childe'in yaklaşımı birçok araştırmacı için temel oluşturan bir açıklama olmuştur. Childe, "M. Ö. 3000 yıllarında Mısır, Mezopotamya ve İndüs vadisinde ortaya çıkan toplumsal değişiklikleri 'kentsel devrim' olarak nitelendirmektedir."⁸ Childe'in kentsel devrim olarak nitelediği gelişmelerin, coğrafya ve toplumsal ilişkiler açısından; Doğu uygarlık alanında meydana geldiği anlaşılmaktadır. Yakın dönemlere kadar kentle ilgili yapılan çalışmalarda bu konuda bir farklılık olmadığı görülmektedir. Ancak yine Child'in belirttiği gibi "Arkeoloji tek bir neolitik kültürün değil, ayrı ayrı neolitik kültürlerin varlığını ortaya koymaktadır. Bu kültürler ortak temel geleneklerin, belki de değişen yerel olanak ve ihtiyaçlara uydurularak, türlü türlü uygulanmalarının ürünü olarak birbirlerinden farklılaşmışlardır."⁹

Bu açıklamalar özellikle son dönemlerde ortaya çıkan arkeolojik veriler doğrultusunda yapılmaktadır. Çünkü bu veriler, özellikle büyük nehirlerin geçtiği verimli ovalarda kentsel nitelikli yaşam biçimlerinin oluştuğunu göstermektedir. "Son yapılan araştırmalar, Orta Amerika, Peru ve Çin'de yaklaşık aynı dönemlerde toplu yerleşme alanlarının varlığını ortaya koymuştur."¹⁰ Ancak bu açıklamalar tarihte ilk kent örgütlenmesinin yoğun olarak Doğu uygarlık alanlarında ortaya çıktığı görüşünü

⁷ Murray Bookchin, *Kentsiz Kentleşme* (Çev., Burak Özyalçın), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999, s.

⁸ Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1978, s. 146.

⁹ Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, (Çev. Mete Tunçay-Alaeddin Şenel), Alan Yayıncılık, 5. Basım, İstanbul, 1990, s. 41,

¹⁰ Eyüp İsbir, *Kentleşme, Metropolitan Alan ve Yönetimi*, AİTİA Yayını, Ankara, 1982, s. 10.

çürütmemektedir. Çünkü Doğu uygarlık alanını oluşturan, Mezopotamya, Çin, Hindistan ve Mısır kentler üzerine kurulu yörelerdir.¹¹ Kentlerin ortaya çıkışıyla ilgili yaklaşımların büyük çoğunluğu arkeolojik ve antropolojik veriler dikkate alınarak yapılmıştır. Bu noktada kentin tarihselliği açısından bir sorun görülmemektedir. Ancak bu açıklamaların, üstün uygarlık iddiası ve özellikle Batı gelişme çizgisi açısından bir anlam ifade etmeyecek biçimde, sadece antropolojik bir olgu olarak değerlendirilmesi sorunun kaynağını teşkil etmektedir. Kentin tarihselliğinden soyutlanması ise toplumlararası ilişkilerdeki rolünü azaltmaktadır.

Orta Çağ Kenti ya da Batı Gelişme Modelinin Meşruiyet Zemini

Çalışmadaki temel tezimiz doğrultusunda Orta Çağ Avrupa Kenti açıklamalarını incelediğimizde, kısıtlı tarihsellik anlayışının daha açık bir şekilde ortaya çıktığını görürüz. "Karanlık çağ" olarak nitelendirilen süreçte Batı'da ortaya çıkan Orta Çağ kentinin, özellikle ticaret merkezli bir farklılaşmanın içinde olduğu tespit edilmektedir. Bu farklılaşmalar, Orta Çağ kenti açıklamalarının büyük çoğunluğunda, daha sonra Batı'da ortaya çıkacak olan gelişmelerin meşruiyetinin kurulmasında önemli bir yer teşkil edecektir. Diğer bir ifadeyle Orta Çağ ve Orta Çağ Batı kenti, sanayi döneminin ve sanayi kentinin hazırlık süreci olarak görülmektedir. Bu anlayış doğrultusunda kent konusundaki açıklama ve tartışmalar; özellikle yaratıcı vasfıyla Orta Çağ kentinin idealleştirilmesi algısına yol açmıştır. İşte bu algılama, Orta Çağ kenti açıklamaları için eleştirel bir bakış açısı getirmenin kapısını aralamaktadır.

Yunanlıların bir araya gelerek oluşturdukları kent yerleşim birimi olan *polis*, Orta Çağ Batı kentinin açıklanmasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü açıklamalarda *Polis*'in kentsel değerlerinin, bin yıldan sonra, Orta Çağ kentlerinde yeniden boy verdiği ileri sürülmektedir.¹² Orta Çağ kentlisinin zanaatkar ve tüccar özellikleri ön plana çıkarılarak Yunanla olan farklar da vurgulanmaktadır. Eldeki veriler Orta Çağ Batı kentlerinde bu doğrultuda bir farklılaşmanın yaşandığını da göstermektedir. Ancak, Orta Çağ Batı kentleri, *Korkut Tuna*'nın formüle ettiği gibi¹³ "sanayiye giden yolu" açmasından dolayı; *Batı gelişme çizgisinin* evrimsel açıklamalarını destekleyici bir öneme sahiptir.

Söz konusu önemi, Belçikalı tarihçi *Henri Pirenne*'in Orta Çağ batı kentlerinin oluşumunu açıklayan yapıtında görmek mümkündür. *Pirenne*,

¹¹ Doğu Uygarlık alanlarında ortaya çıkan kentsel örgütlenme biçimi konusunda daha geniş ve açıklayıcı bilgi için bkz. Tuna, A. g. e., s. 74-98 arası.

¹² Murray Bookchin, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, (Çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 138.

¹³ Tuna, A. g. e., s. 20.

rahipler ve soyluların yanında toplumsal ve siyasal yaşamda etkinliği olan yeni bir sınıfın yaratılması açısından önemsendiği Orta Çağ Batı kentleri için şu açıklamayı getiriyor:¹⁴

Hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve teknolojiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antik çağda ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır. ...Ancak Orta Çağ kentleri, bambaşka bir görünüm ortaya koyarlar. Ticaret ve ekonomi, bu kentleri ne iseler o duruma getirmiştir. Bu etki altında gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Bu kentlerin toplumsal ve ekonomik örgütlenmesiyle, kırsal bölgelerin toplumsal ve ekonomik örgütlenmesi arasındaki çelişki kadar keskin bir çelişki, tarihin hiçbir döneminde görülmemiştir. Öyle görünüyor ki, Orta Çağ burjuvazisi gibi tam anlamında kentsel bir sınıf daha önce hiç varolmamıştır.

Açıklamada da görüldüğü gibi *Pirenne*, kent çözümlemesinde Batının kent tarihini dikkate almaktadır. Ticaretin ve teknolojinin kent için evrenselliğini (antik çağ ve modern dönem) ifade ederken de aynı yaklaşımını görmek mümkündür. Bu şekliyle açıklama, tarihsellik içeren bir yapıya sahiptir; ancak, genel olmanın ötesinde kısıtlı bir tarihselliktir bu. Oysa aynı dönemde İslam uygarlığının yükselmesine bağlı olarak, Batının Akdeniz'deki egemenliğinin sınırlandığı süreçte, farklı özellikleriyle (dinsel, ticari ve askeri) dikkat çeken Doğu kentleri bulunmaktadır. Kalabalık nüfuslarıyla, sulamada zamanın en son teknolojisini kullanan, bir çoğu ticaret yollarını kontrol eden ve kutsal özellikleriyle dikkat çeken İslam kentleri bulunmaktaydı. *Bağdat, Şam, Halep, Medine, Aden, Buhara, Bursa* ve *Konya* gibi kentler bunların önde gelenleri arasındaydılar.

Korkut Tuna'nın çarpıcı bir şekilde belirttiği gibi, *Pirenne*, Orta Çağ kenti açıklamalarıyla, Batının tek başına ve kimseye ihtiyacı olmadan varolduğunu ve kendi kendisine yeterli bir gelişmeye sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu şekliyle *Pirenne*'in açıklamalarını, Batı gelişme çizgisi ve kısıtlı tarihsellik çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Buna karşın *Max Weber*, Orta Çağ Batı kentlerini Doğu kentleriyle karşılaştırarak, "Batıyı dünya önünde haklı çıkarmayı denemiştir."¹⁵ Amaçlar açısından diğerlerinden farklı olmayan, ancak, yaklaşım itibariyle değişkenlik arzeden açıklamanın bu yönünü, *Weber*'in şu ifadelerinde yakalamak mümkündür:¹⁶

Kent doğuda, batıda olduğu gibi müstakil, siyasal güce sahip, kendi kanunlarını çıkararak ve özel mahkemeleri olan bir birimdir.

¹⁴ Henri Pirenne, *Orta Çağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev. Şadan Karadeniz), İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1994, s. 103-104.

¹⁵ Tuna, A. g. e., s. 30-31.

¹⁶ Max Weber, *The City*, New York, 1968, s. 83.

Weber, yaptığı karşılaştırmalar sonucunda ulaştığı bu temel yaklaşımını; kentsel topluluk olabilmenin ön şartları olarak nitelendirdiği ölçütlere¹⁷ dayandırmaktadır. Batı kentlerinde var olduğu biçimiyle tanımlanan ve bu doğrultuda idealleştirilen ölçütler, diğer toplumların kent yaşamlarındaki özellikleri açıklamada yetersiz kalmıştır. Çalışmasında karşılaştırmalı bir yöntem takip ederek Doğu kentsel yaşam biçimleri hakkında bilgiler sunması, Weber'in bütünsel bir yaklaşım getirdiği anlamına gelmemektedir. Ancak gerçek bir şey var ki, Weber de *Batı kenti* ideal tipiyle, Batı gelişme anlayışının önemli köşe taşlarından birini yerine koymuştur.

Batı Orta Çağ kenti, tarihsel olarak iki döneme ayrılarak tanımlanmaktadır. Kentin bunalımı olarak değerlendirilen on birinci yüzyıla kadar devam eden süreç, Batılılar için karanlık çağdır. Batı, Akdeniz'de elde etmiş olduğu egemenliğin Müslümanların eline geçmesiyle birlikte büyük bir kentsel bunalım yaşamıştır. Bazı yaklaşımlara göre bu dönemde kentler hemen hemen tamamen önemsiz hale gelmişlerdi. Bu durum on birinci yüzyıla kadar böyle devam etti. On birinci yüzyıldan itibaren başlayan yeni dönemde, *Pirenne* ve *Weber*'in bahsettiği; zanaat ve ticaret yoğunluklu toplumsal ve ekonomik aktiviteler Batı Orta Çağ kentini ortaya çıkardı.¹⁸ Veriler ve yorumlar incelendiğinde iki dönem arasında önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Ancak birbirinden bu kadar farklı özellikleri barındırdıklarını söyleyebilmek ise oldukça güçtür.

Toplumlararası ilişkiler ve dünya sistemi açısından, Doğu kentleri de dahil olmak üzere Orta Çağ kentleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde; Batı Orta Çağ kenti açıklamalarındaki kısıtlı tarihsellik anlayışı daha açık bir biçimde görülmektedir. Çünkü, ilk şehirlerin ortaya çıktığı Doğu uygarlık alanları, kentsel yaşamın yaygınlaşmasında ve dolayısıyla Batı kentlerinin oluşmasında da etkili olmuştur. Orta Çağ kentlerini anlamada ise, yedinci yüzyıldan itibaren güçlenmeye başlayan ve kendini Batıya karşı konumlandırarak Akdeniz'de Batı egemenliğini zaafa uğratan *İslam* uygarlığını ve kent örgütlenmelerini de dikkate almak gerekir.

¹⁷ Weber bir yerleşim biriminin kentsel topluluk olabilmesi için şu özelliklerin olması gerektiğini ifade etmektedir: "1) Savunma amaçlı kale, 2) Pazaryeri, 3) Adliye ya da görelî özerklik yasaları ve 4) Kısmi bir ekonomi ve özerklik. Weber, a. g. e., s. 83

¹⁸ Bu yaklaşımlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Weber, A. g. e., s. 81-8; Pirenne, A. g. e., s. 27-47; Benevolo, A. g. e., s. 32-37; Tuna, A. g. e., s. 146-152, Egon Ernest Begel, "Kentlerin Doğuşu", *Cogito*, Sayı: 8, Yaz 1996, İstanbul, s. 11-13.

İslam Orta Çağı ve Kentleri

Din, Medine ve Medeniyet aynı kökten türeyen kavram grubudur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Arapça'da *Medine* Kent'in karşılığıdır. Medine, bu anlamına Hz. Muhammed'in 622'de Mekke'den Yesrib'e hicret ettikten sonra kavuşmuştur. Bu bize kent ve İslam'ın birlikteliğinin çok eskilere dayanan bir tarihi olduğunu gösterir. Bunun temel göstergesi de İslâmiyet'in kırsal bölgelerden ziyade büyük kentlerde boy göstermesi ve gelişmesidir. Müslümanların kentsel yaşamları ve kentlerle olan ilişkilerinin tarihçesi bu açıdan değerlendirildiğinde, onların kentlerle olan ilişkisi daha iyi anlaşılmaktadır. İslâmiyet'in dünya coğrafyasına yayılmaya başlamasıyla birlikte; Müslümanların, ya yeni şehirler kurduklarına ya da eski kültür ve medeniyetlere mekan olmuş kentlere yeni bir kimlik vermeye çalıştıklarına tanık olunmaktadır. *Şam, Bağdat, Kudüs, Kurtuba, Basra, Konya, Erzurum, Bursa, Buhara, Horasan, Kufe, Kahire ve İstanbul* gibi kentler, kimlik değişiminin yanında, mimariden sosyal örgütlenmeye, siyasetten, ekonomik yapılanmalara kadar birçok alanda İslâm'ın kendini hissettirdiği kentlerdir.¹⁹

Toplumlararası ilişkilerde etkileşim tek boyutlu değildir. Dolayısıyla Doğu-Batı ilişkisi de bu anlamda birbirini etkileyen, şekillendiren ve hatta belirleyen bir etkileşimdir. Ancak, temel iki farklı uygarlık alanları olarak tarihsel bir konuma sahip oldukları için, birçok noktada farklı özellikler taşıyor olmaları da çok doğaldır. Kent konusunda da toplumsal, ekonomik, dinsel ve siyasal alanlardaki örgütlenme biçimlerinde birçok farklılıklar mevcuttur. Bu yönüyle birbirine benzemeyen ve birinde olup da diğerinde olmayan özelliklerin bulunması da muhtemeldir. Burada sorun, bir yerleşim biriminin kent olabilmesi için gerekli olan ve ona evrensel vasıflar kazandıran ölçütlerin neler olduğudur. Bunların kimler tarafından oluşturulduğu da diğer önemli bir sorundur. Orta Çağ kenti tanımlamalarında kullanılan belirleyici ölçütler, sorunun temel kaynağını oluşturmaktadır. Pirenne ve Weber'in açıklamalarında ortaya konulan yaklaşım, sanayi olgusuna bağlı olarak modern kent açıklamalarına da yansıyan temel kriter olmuştur. Çünkü bu kriter, Batı gelişme projesine tarihsel bağlamda meşruiyet kazandırma çabasına dönüşmüştür. Antik Çağ referanslarıyla modern dönem arasında bir kesintinin olmaması için Orta Çağ belli bir açıklama zemininde yorumlanmıştır. Yorumlar yapılırken de Batı dışı toplumlar, tarihsel gelişme çizgisinin dışında tutulmaya çalışılmıştır. Dışarıda tutulamadığı durumlarda ise, belirli bir özelliğiyle sınırlandırılmıştır.

¹⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Turgut Cansever, *Kubbeyi Yere Koymamak*, İz Yayınları, İstanbul, 1997.

Orta Çağ açıklamalarında kent konusuna getirilen yaklaşım, yukarıda açıklamaya çalıştığımız tutumun en tipik örneğidir. Bu anlamda, siyasi ve ticari özellikleriyle ön plana çıkmalarına rağmen birçok İslam kentinin, sadece dinsel işlevleriyle tanımlandıkları dikkat çekicidir. Diğer özelliklerinden bahsedildiğinde ise Batıdakilere benzemediği vurgulanmaktadır.²⁰ İslam kenti ile ilgili açıklamaların tamamı bu yönde değildir. Farklı bir yaklaşım olarak *M. Lombard* İslam kentini şöyle açıklıyor:²¹

Kentleşmenin yaygınlaşması, kentlerin, ekonominin, uygarlığın olağan üstü gelişmesi yedinci ve on birinci yüzyıllar arasında İslam alemine özgü bir olay olarak ortaya çıkmakta ve kentleşme tarihinde bu dönemin *İslam dönemi* olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır.

Doğu Batı ilişkilerinde Türklerin etkin olmaya başlamalarıyla birlikte, İslam kenti, kendisini Osmanlı Türk kenti biçiminde yenileyerek farklı bir üslup kazanmıştır. Türkler Anadolu'yu Türkleştirip İslâm'la tanıştırdıktan sonra, sosyal yaşamdan, ekonomiye, mimariden, siyasi örgütlenmeye kadar birçok alanda yeni bir canlanmaya yol açmışlardır. Selçuklulardan alınan miras Osmanlı'da benzer bir üslupla yenilenecek Konya, Erzurum, Sivas ve Tokat gibi kentleşmiş yerleşim birimlerine Bursa, Edirne, Filibe ve İstanbul gibi kentler eklenmiştir. Bütün bunlar, zaafı ve eklemlendiği kültürler de dahil olmak üzere İslâmiyet'in çok geniş bir alanı örgütlediğini göstermektedir.

Sorun, İslam kentinin varlığının ispatı değildir. Çünkü su götürmez bir gerçeklik olarak İslam kenti, tarihte yerini almış bir mekan tasavvurudur. Sorun, açıklamalardaki kısıtlılığın, kendi yaşadığımız coğrafyadaki geçmiş mekan tasavvurlarını eksik anlamamıza yol açıyor olmasıdır.

Sanayi Kenti ya da Kentsel Yaşamın Sonu

Sanayi kentinin meşruiyet zemini olarak hazırlanan Orta Çağ Batı kenti açıklamalarındaki argümanlar, sanayi veya modern kent açıklamalarında da işlevsel olarak yer almıştır. Bu çalışmada, sadece günümüzün kentsel gelişmelerini anlamamızı sağlayacak bir zemin, bir bakış açısı ya da bir yol haritası oluşturmayı amaçladığımız için bu konudaki

²⁰ İslam kenti açıklamalarında bu yöndeki yaklaşımlarıyla dikkat çekenlerin başında Weber gelmektedir. Weber, *The City ve Economy and Society* adlı eserlerinde bu yaklaşımı formüle etmiştir. Weberin görüşlerini destekleyici tarzda bir yaklaşım getiren ve İslam kenti çalışmalarında otorite olarak bilinen diğer bir düşünür ise Ira M. Lapidus'tur. Lapidus bu görüşlerini çeşitli makalelerinde ve *Muslim Cities in the Later Middle Ages* adlı eserinde dile getirmiştir.

²¹ Maurice Lombard, "L'Evolution Urbaine Pendant le Haut Moyen Ages", *Annales E. S. C.* Cilt XII, 1957, Aktaran: Tuna, A. g. e., s. 157.

kuramları tek tek ele alacak değiliz. Ancak çalışmamız kapsamında, sanayi ile başlayan ve önemli değişmelere yol açan gelişmelerin kentsel süreçteki konumuyla ilgi genel yaklaşımlar dikkat çekicidir.

Batı'da on altıncı yüzyıldan itibaren başlayan gelişmeler, dünya egemenlik ilişkilerinde Batı lehine yeni bir konumun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu sürecin kuramsal açıklamalarında, *Batı gelişme anlayışı* olarak tespit edilen ve kendilerini Batı dışı toplumlardan ayıran bir *gelişme çizgisinin* kurgulandığı görülmektedir. *Batı gelişme çizgisi* olarak tanımlanan bu kurgusal yaklaşımda, Batıyı söz konusu gelişmenin dışında kalan toplumlardan ayıran aşamalandırmalara ve tiplemelere başvurulmuştur. On sekizinci yüzyıldan itibaren somutlaşan ve dünya tarihini açıklamada, tek ve mutlak bir ölçü olarak değerlendirilen sanayi, hem geçmişi hem de geleceği açıklayıcı yönüyle merkeze konulan bir olgu olmuştur.

Sanayi merkeze alınarak yapılan kent açıklamalarında da yukarıda özetle anlatmaya çalıştığımız Batı gelişme çizgisi anlayışının etkinliği görülmektedir. Bu anlamda ilk dikkat çeken açıklamalardan biri *Gideon Sjoberg*'in "üçlü ayrımı"dır. Sjoberg açıklamalarında, kentsel yapı açısından teknolojiyi bağımsız değişken olarak tanımlayarak, sanayinin getirdiği gelişmelerin farklılaşmalara yol açtığını belirtmektedir. Teknolojinin meydana getirdiği farklılaşmaları açıklamak için kentsel yapıyı üç temel döneme ayırmıştır: Sanayi öncesi kent, geçiş dönemindeki kent ve sanayi kenti olmak üzere. Sjoberg'e göre her üç kent biçiminin ayrı ayrı özellikleri bulunmaktadır. Ortaya koyduğu dönemlendirmede dikkat çeken temel özellik ise kentin sürekli bir değişim içinde olduğudur. Teknolojinin dönüşmesine bağlı olarak kentsel yaşamda da önemli değişiklikler yaşandığı ifade edilerek, geleneksel değerlerin modern değerlere dönüşeceği ve sonuçta geleneksel değerlerin yok olacağı varsayılmaktadır.²² Bu anlayış tamamen Batı gelişme modelini oluşturmaya yönelik olarak sanayi olayının bu perspektifte yorumlanmasıdır. Sanayi olayını merkeze alarak kenti açıklamaya çalışan bir diğer düşünür de *Emrys Jones*'tur. *Jones*, kentleri iki döneme ayırarak formüle ettiği açıklamasında, sanayi olgusunu tüm toplumsal ilişkilerin açıklanmasında genel-geçer bir unsur olarak ele almıştır.²³

Sanayi merkezli açıklamalar, bu kadarla sınırlı değildir. Çünkü sanayi gerçekten de dünya tarihinde eşine az rastlanır bir değişimin ateşleyicisi olmuştur. Batıya dünya egemenlik ilişkilerinde denetleyicilik rolünü kazandıran sanayi gelişmeleri, elbette lehte ve aleyhte çok çeşitli

²² Gideon Sjoberg, *The Preindustrial City, Past and Present*, New York, Free Press, 1960, s. 13-226.

²³ Tuna, A. g. e., s. 41-47.

biçimlerde açıklanmaya çalışılmıştır. Sanayi ve sanayileşme; modern ve modernleşme, kent ve kentleşme kavramlarıyla da iç içe geçmiştir. Böyle bir kavramsal yapıya sahip olduğu için de modernleşme ve kentleşmeye yüklenen anlamların, sanayiden dolayımlandırılarak zenginleştirildiği, hatta türetildiği söylenebilir. Ancak, söz konusu kavramların çok daha farklı, önemli felsefi açıklama biçimleri vardır.

SONUÇ

İnsanlığın ilk dönemlerinden günümüze her dengeli toplum, üyelerine toplanma ya da buluşma merkezleri sağlama gereğini duymuştur. Söz konusu toplanma merkezlerinin kentsel yaşama dönüştüğü ilk dönem, Childe'in Neolitik Kentsel Devrim olarak nitelendirdiği, neolitik dönemdir. Doğu uygarlık alanında ortaya çıkan ve insanlığın ilk kentsel başarısı olan bu gelişme, kendini tarihin gelişim sürecinde sürekli yenileyerek, farklı uygarlık alanlarına da taşımıştır. Bu anlamda kentin ortaya çıkışı, yaygınlaşması ve günümüze gelmesi arasındaki tarihsel süreç, her dönemin ve uygarlığın kendine özgü özellikleri olan kentler oluşturduğunu göstermektedir. İşte kentsel yaşamın sosyalliğini anlayabilmek için bu gerçeklik doğrultusunda kenti, genel tarihsellik bağlamında incelemek gerekir.

Bu çalışmada çok özet bir biçimde kentin ortaya çıkışı, yaygınlaşması ve günümüzdeki biçimini anlayabilmek için özellikle Batıda ortaya konulan kent açıklamalarındaki kısıtlı tarihsellik anlayışına eleştirel bir yaklaşım getirmeye çalıştım. Bu çabanın tek amacı, yaşadığımız coğrafyadaki mekan tasavvurunun doğru anlaşılmasına ve bu anlamdaki güncel sorunların çözümüne bir katkı sağlamak için bir zemin oluşturmaktır.

Modernliğin, dünya için yaşanması zorunlu bir süreç olduğu tezleri henüz bütün dünya açısından dönemsel bir durum oluşturmadan ileri sürülen postmodern dönem iddiası, özellikle Türkiye gibi geçiş süreci yaşayan ülkelerde farklı anlamalara, yorumlamalara ve hatta kafa karışıklığına yol açmaktadır. Sınırları ve dönemselliği konusunda tam bir ittifak olmadığı halde modern ve postmodern biçimindeki ayrımlar, kent konusunda çok daha belirgin yaklaşımlara yol açmaktadır. Modern ve postmodern kentsel durum, söz konusu ayrımlar temelinde ve bu çalışmadaki yaklaşım doğrultusunda, ele alacağımız başka bir çalışmanın konusu olacaktır.